

שחיקת עקרונות צבא האזרחים והמשבר ביחסי הדרג הנבחר והדרג הצבאי

עפרה בן־ישי

רקע

כשנתיים לאחר פרוץ מלחמת שבעה באוקטובר, הגיעו יחסי הדרג הנבחר והדרג הצבאי בישראל לשפל חסר תקדים. הציפייה כי המשבר ישכך עם החלפת הרמטכ"ל הרצי הלוי באייל זמיר נכזבה במהרה.¹ אף שהרמטכ"ל החדש נתפס כאיש אמונו של הדרג הנבחר, ולמרות מערכה מוצלחת לכאורה באיראן, ממשיכים היחסים בין הדרגים להידרדר.² הקונפליקטים בין שני הדרגים נעים על מנעד רחב, החל ממחלוקות בנוגע למטרות המלחמה, דרך עימותים על דפוסי הפעולה הצבאיים, וכלה בסוגיות הנוגעות לניהולו הפנימי של הצבא ולשליטה בשרשרת הפיקוד.³ חיכוכים אלו מזינים גל של מאמרי דעה וכתבות, שמאשימים את הדרג הנבחר בניהול מערכה להחלשת הפיקוד הבכיר כחלק מניסיון להתנער מקבלת אחריות לאירועי שבעה באוקטובר.⁴ אולם התבוננות מדוקדקת במצב הנוכחי מלמדת כי לא המלחמה היא שחוללה את המשבר. היא רק שימשה טריגר שהציף והחריף מתחים קודמים ועמוקים.

מקורות המשבר – ההסברים הרווחים

חוקרי יחסי צבא-חברה בישראל ניסו להבין את הקשיים ביחסי הדרגים באמצעות מגוון הסברים תיאורטיים רווחים בעשורים האחרונים. ניתן לחלקם לשתי קטגוריות עיקריות. חלק מהחוקרים נטו לפרש את הקשיים לאור האופן שבו הצבא מאתגר את המרחב האזרחי־מדיני בישראל. לטענתם, מיליטריזציה גבוהה של קבלת ההחלטות, טשטוש הגבולות בין הדרגים ודחיקת השיקול האזרחי מנעו היווצרותו של שיח פורה בין הדרגים, שיח התואם נורמות דמוקרטיות, והכפיפו את מרחב הפעולה המדיני ללעומתיות ולאינסטרומנטליות צבאית.⁵ חוקרים אחרים גרסו כי המשבר נובע דווקא מ"כפיפות יתר" של הצבא לדרג הנבחר, שהפקיע מהצבא את האוטונומיה המקצועית החיונית למימוש אחריותו הציבורית. תהליך זה החמיר באחרונה, עד כדי פרגמנטציה של המוסד הצבאי.⁶

התבוננות מדוקדקת במצב הנוכחי מלמדת כי לא המלחמה היא שחוללה את המשבר. היא רק שימשה טריגר שהציף והחריף מתחים קודמים ועמוקים.

אבקש לטעון כאן כי פרשנויות אלו הן תסמינים של שחיקה עמוקה יותר בעקרונות "צבא האזרחים" ובקונצנזוס "הממלכתי" שעל בסיסו הוא התקיים. כל התערבות שמטרתה לשקם את יחסי הגומלין המעוררים בין הדרגים תהיה מחויבת אפוא לגעת בשינויים החברתיים, הפוליטיים והנורמטיביים היסודיים שהתחוללו במודל הצבא.

שחיקת עקרונות "צבא האזרחים"

"צבא האזרחים" מושתת על **קשר גורדי** בין הדרג הנבחר, הקבוצות החברתיות הנרתמות להקרבה והצבא. קשר זה התערער קשות בארבעת

העשורים האחרונים, והתרופף עוד יותר במהלך המלחמה והמאבק החברתי הפוליטי בשנה שקדמה לה. עד אז השקיעו הדרג הנבחר והדרג הצבאי מאמץ רב בהסוואת עומק המשבר מעין הציבור, במטרה לעכב התנגשות גלויה ביניהם, כזו שהייתה עלולה להביא את צבא האזרחים לסוף דרכו כישות ממלכתית.

רמזים מטרימים לכך עולים, למשל, בנאום הפרידה של האלוף דוד זיני מצה"ל, ששירותו הופסק במאי האחרון עקב קשר שניהל עם ראש הממשלה בנוגע למינויו לתפקיד ראש השב"כ, ללא עדכון הרמטכ"ל. בנאומו, בחר זיני להציג חזון אזרחות אלטרנטיבי, ודיבר "בשבחי המשיחיות". בחזון זה התריס האלוף כנגד החוזה הממלכתי הרפובליקני, החרות על דגל הברית בין צה"ל לבין הדרג הנבחר והקבוצות החזקות בישראל. זיני ביקש לנתב את קבלת ההחלטות בצבא בהתאם לערכיהן של קבוצות מסוימות, שהצבא משמש פלטפורמה למאבקן על הגמוניה פוליטית.⁷ נאום זה היה אפוא סימפטום לשסע עמוק המשפיע ישירות על מודל הצבא כ"צבא אזרחים", והוא מסביר מדוע הקונפליקטים בין שני הדרגים לא מוצאים מנוח.

דרג נבחר ודרג צבאי בצבא "הממלכתי"

צבא אזרחים מוגדר מכוח חובת הגיוס של אזרחי המדינה, כתנאי מהותי לרכישת אזרחות במדינת הלאום המודרנית.⁸ בשונה מכל מוסד מדינתי אחר, הצבא מגלם ריבונות אזרחית, הממומשת באמצעות נכונות ההקרבה בדם ובדמים של קבוצות בחברה ובתגמולן הפריבילגי.⁹ היגיון זה אפיין גם את מדינת ישראל מאז הקמתה,¹⁰ כאשר הצבא כונן בה כאבן הראשה בתבנית האזרחות הרפובליקנית, וזו עוצבה כטריאדה המקיימת שותפות הדוקה ובלתי ניתנת לפירוק בין שלושה מרכיבים: הדרג הנבחר, הצבא וקבוצות חברתיות חזקות. אידיאולוגיה ואינטרסים משותפים הבטיחו את קיום הטריאדה לאורך זמן ועיצבו הגמוניה מבוססת קונצנזוס – שכונה "ממלכתי" – אשר הצדיק את הפעלת האלימות המדינתית, הסדיר את הגיוס וההקרבה, הקצה תשואות

אזרחיות בגין הקרבה זו, וביסס את הנהגת הדרג הצבאי כשותפתו של הדרג הנבחר.

אמת המידה לעיצוב יחסי הגומלין בין שלושת השותפים הייתה הצלחתם לשמר את ה"ממלכתיות" האי־פוליטית לכאורה שזוהתה עם מימוש "הטוב הכללי" המשותף. כל אחד משותפי הטריאדה תפס עצמו כשותף להשגת הטוב "הממלכתי" וכפוף לדרישות מימוש חלקו בהשגתו. הדרג הנבחר הבטיח את מעמדו של הצבא, משאביו ויוקרתו, והסדיר את ההתגייסות וההקרבה עבורו. בתמורה, הצבא קיבל עליו את מרות הדרג המדיני ורתם את מעמדו ויוקרתו לתמיכה במדיניות הנבחרת. שותפות אינסטרומנטלית זו, שגבולותיה בין המדיני לצבאי טושטשו במכוון על ידי בן־גוריון,¹¹ הושתתה על שיתופו המלא של הצבא בתהליכי קבלת החלטות לאומיים.

**הכפיפות להלכה של הדרג הצבאי לדרג המדיני
וגילומה בפועל בשותפות הדוקה יצרו תבנית של "יד
רוחצת יד": הדרג המדיני העצים את מעמדו בזכות
מצג של שליטה במשימת הביטחון, בעוד הדרג הצבאי
זכה במעמד מונופוליסטי כשותפו הבכיר**

הכפיפות **להלכה** של הדרג הצבאי לדרג המדיני וגילומה **בפועל** בשותפות הדוקה יצרו תבנית של "יד רוחצת יד": הדרג המדיני העצים את מעמדו בזכות מצג של שליטה במשימת הביטחון,¹² בעוד הדרג הצבאי זכה במעמד מונופוליסטי כשותפו הבכיר. חילוקי דעות יושבו באמצעות חתירה לקונצנזוס¹³ שנועד לשמר את הטריאדה הממלכתית. הדבר חיזק גם את הקשר בין המדינה והצבא לבין קבוצות ההשפעה החזקות בחברה ובמשק, משום שהקרבה בין הדרגים שימשה ערובה

לכך שהצבא יופעל בהלימה עם האינטרסים והאידיאולוגיות של קבוצות אלה, בתמורה לתמיכתן בפרויקט הממלכתי.¹⁴

"הרמוניה ממלכתית" זו היו השלכות ניכרות על הסטגנציה ביכולת לאתגר את החשיבה הביטחונית והמדינית, כפי שהיטיבה להעיד מלחמת 1973. ועדת אגרנט שפכה אור על האופן שבו פעלה שותפות זו עד שנות ה-70 של המאה ה-20. בעדויות לפני הוועדה נחשף כי הציות הפורמלי של הדרג הצבאי לדרג הנבחר ניתן בתמורה להפיכת הצבא לשותף מלא להתלבטויות מדיניות, תוך כדי מאמץ של שני הדרגים לשמר את תועלות הסטטוס קוו.¹⁵

התהוות המשבר

זרמי עומק חברתיים ופוליטיים חברו זה לזה מאז אמצע שנות ה-70 במטרה לסדוק את עקרונות צבא האזרחים. במהלך שנמשך כארבעה עשורים כורסם הקונצנזוס הממלכתי,¹⁶ תוך שינוי דפוסי ההתמודדות עם קונפליקטים בין הדרג הנבחר לדרג הצבאי. תהליך זה לא התרחש בן לילה, וניתן לזהות בו כמה שלבים מובחנים שלאורכם הלך והעמיק המשבר:

שלב א – פריחת השותפות הממלכתית והמרתה ברעיון ההפרדה בין הדרגים

השלב הראשון החל בעקבות מלחמת 1973, כאשר הדרג הצבאי חש כי הופקר על ידי הדרג הנבחר בנשיאת האשמה במלחמה.¹⁷ המחלוקת הפוליטית בעקבות המלחמה, שהובילה למהפך הפוליטי ב-1977, החליפה את ההגמוניה הממלכתית בהיערכות חדשה המבוססת על פיצול עמדות הכוח בין הזירה הפוליטית, שהשתנה הרכבה, לבין הזירה הסוציאקונומית, שבה נותרו עמדות הכוח בידי הקבוצות הוותיקות.¹⁸ היעדר מסורת של שותפות ושל דמויות פיקודיות בכירות המזוהות עם הימין הפוליטי, והעתקת המוכוונות של הקבוצות הוותיקות לתהליכי

ליברליזציה, גלובליזציה וקפיטליזם מוכוון שוק,¹⁹ הכבידו מאוד על ההידברות בין הדרגים. בעיני הקבוצות החזקות, הצבא נועד לקדם אקלים מדיני נוח, התואם את האינטרסים החדשים של בעלי ההון ומעמד הביניים. האחיזה בשטחים וחיזוק השליטה הצבאית בהם נתפסו כמזיקים.²⁰

ההסדרה החדשה המירה את רעיון השותפות בין שני הדרגים ברעיון הכפיפות המוחלטת והפורמליסטית של הצבא לדרג המדיני. לראשונה הודגשה הפרדה ברורה בין המעשה הצבאי והמעשה המדיני, לרבות בסוגיית האחריות לתוצאות. בניגוד לטענה הקלאסית שההפרדה משרתת את יכולת הדרג המדיני להפעיל את הצבא כראות עיניו,²¹ כבר במלחמת לבנון הראשונה ביקשו הקצינים לצמצם יכולת זו והדגישו את חובת הצבא לסמן לדרג הנבחר את מגבלות השימוש בכוח ואת מוגבלותו של הניצחון הצבאי בקידום ההישג המדיני.²² שינוי זה בא לידי ביטוי בעמדתו הפומבית של הרמטכ"ל דן שומרון במהלך האינתיפאדה הראשונה, כאשר הכריז כי אין לסכסוך פתרון צבאי.²³

הדגשת ההפרדה והכפיפות ההיררכית המוחלטת שיקפה מאמץ צבאי להתמודד עם קריסת הטריאדה ה"ממלכתית". הצבא ביקש להצטייר בפני הקבוצות הוותיקות כמי שמשמר את השותפות עימן, אינו מכשיל את תהליך השלום ואף אינו משבש את השגשוג הכלכלי בשנות אוסלו. תורת העימות המוגבל שהתפתחה בצה"ל בשנים אלה ראתה את הכרעת הסכסוך כתפקידו של הדרג הנבחר. לימים נטען כי תורה זו מלכתחילה נועדה להסדיר את המתח בין הדרג הנבחר לבין הדרג הצבאי.²⁴ דרישת הצבא לפתרונות מדיניים נתפסה בקרב הימין כמוטה פוליטית, מה שאף הוביל להתערבות ישירה של פוליטיקאים ברמה הטקטית,²⁵ באופן שפרץ את גבולות האוטונומיה הצבאית המקצועית והטיל דופי בשיקול הדעת של המפקדים בשטח.

אם ציפה הצבא להכרת תודה מהקבוצות הוותיקות, הרי שנחל אכזבה. קבוצות אלה התרחקו מסדר היום הניצי של הדרג הנבחר, והעמיקו את

דרישתן לתיעול ההקרבה הצבאית לסוגי שירות שעלו בקנה אחד עם תפיסות השוק ועם ערכיהן הניאו ליברליים.²⁶

שנות אוסלו האיצו את אובדן הקונצנזוס הממלכתי וגרמו לכך שהמעשה הצבאי הפך כר לניהול ההתנגחות הפוליטית.²⁷ הדבר ניכר היטב בינואר 1996, בנאום הרמטכ"ל אמנון ליפקין־שחק לזכר ראש הממשלה הנרצח יצחק רבין. בה בעת, התחזקו קולות של קצינים בכירים שביקשו להצביע על נזקיו של הריסון הצבאי וקראו למהלכים יזומים להשבת הצבא לעמדת מנהיגות לאומית. אירועי "ענבי זעם" באפריל 1996 הדגימו כיצד רעיון ההפרדה בין הדרגים חסם ערוצי שיח הכרחיים ביניהם. חיזוק נוסף לכך ניתן במרץ 1999 מאת הרמטכ"ל שאול מופז, שסימן את מחאת ארגון "ארבע אימהות" ואת תמיכתן של הקבוצות הוותיקות בהחלטת ראש הממשלה אהוד ברק על הנסיגה החד־צדדית מלבנון בשנת אלפיים, כסטירת לחי לצבא מצד שותפיו המסורתיים.²⁸ היה זה הרקע למסקנתם של הרמטכ"לים מופז ומשה יעלון שההפרדה בין הדרגים החלישה את הצבא. בסופו של דבר, רעיון ההפרדה לא שיקם את ההידברות הלקויה בין הדרג הנבחר והקבוצות המבוססות, לא שיפר את יחסי הצבא עם קבוצות אלה, ואף מינף פגיעה חריגה של הדרג הנבחר באוטונומיה הצבאית.²⁹ יתרה מזאת, ההפרדה הקשתה על גיבוש אסטרטגיה לאומית לניהול הסכסוך.³⁰

שלב ב – מהפרדה, ריסון וכפיפות ל"דיאלוג בין־מדרגי"

משנת אלפיים ואילך, קודם היגיון חדש ביחסי הדרג הצבאי עם הדרג הנבחר. היגיון זה ביקש להמיר את ההפרדה, הריסון הצבאי והכפיפות הפורמלית, במערכת יחסים חדשה שראשי הצבא כינו "דיאלוג בין־מדרגי". הדיאלוג שאף לטשטש את הכפיפות ההיררכית הנוקשה בין שני הדרגים ולהמירה בהדגשת התלות של הדרג הנבחר בפרשנות הצבאית. כך הפך הפיקוד הצבאי הבכיר לדרג החושב, המתכנן והמבצע – "סמכות אפיסטמית", שפירשה את המציאות, קבעה את האונטולוגיה הביטחונית ובחרה את דרכי המענה לאיום.³¹

באמצעות רעיון הדיאלוג הבין־מדרגי ביקש הצבא להקהות את ההבחנה בין ההישג הצבאי להישג המדיני, לכוון עצמו מחדש בתודעת הציבור כשותף לעיצוב היעדים הלאומיים, ולעגן את חובת הדרג הנבחר לקיים עימו שיח שיתופי.

באמצעות רעיון הדיאלוג הבין־מדרגי ביקש הצבא להקהות את ההבחנה בין ההישג הצבאי להישג המדיני, לכוון עצמו מחדש בתודעת הציבור כשותף לעיצוב היעדים הלאומיים, ולעגן את חובת הדרג הנבחר לקיים עימו שיח שיתופי. שאיפות אלה באו לידי ביטוי בתביעה לשנות את מעמד הצבא מ"קבלן ביצוע" ל"ארכיטקט אסטרטגי",³² באמצעות מתן עדיפות לשיקולים צבאיים "טהורים" על פני שיקולים מדיניים. כך לדוגמה, בנייתו אירועי קבר יוסף באוקטובר אלפיים, נטען כי העדפת השיקול המדיני על פני השיקול הצבאי היא שהביאה לתוצאה הקשה. בדומה לכך, כאשר הדרג הנבחר נמנע מלשתף את הפיקוד הבכיר בגיבוש תוכנית ההתנתקות, הפיקוד הבכיר התנגד לה וכינה אותה "אוטופיה מדינית", תוך כדי שהוא חולק על זכותו של הדרג הנבחר ליזום תוכנית כזו ללא התייעצות עימו.³³

אחד המרכיבים המרכזיים של תפיסת הדיאלוג הבין־מדרגי היה הידברות ישירה בין הפיקוד הצבאי לבין הקבוצות החברתיות, במנותק מהשיח של הדרג הנבחר עם קבוצות אלו וללא תיווכו. מרכיב זה הגיע לשיא בתפיסתו של הרמטכ"ל יעלון, שכן לראייתו, חולשת הדרג הנבחר הצדיקה הידברות ישירה של הצבא עם הציבור, שכן בלעדיה יתקשה הצבא לנהל את המערכה על קיום המדינה.³⁴

השפעותיה הבעייתיות של התפיסה על היחסים בין הדרגים נדונו בהרחבה בוועדת וינוגרד, לאחר מלחמת לבנון השנייה. העדויות חשפו כיצד מאמצים שעשה הדרג הנבחר לבנות לעצמו גופי ייעוץ או לחזק

את מעמד המטה לביטחון לאומי נתקלו בהתנגדות עזה מצד הצבא.³⁵ שרת החוץ דאז ציפי לבני העידה לפני הוועדה כי התפיסה הביאה ל"היפוך יוצרות מוחלט" – לא זו בלבד שהצבא התקשה לספק בסיס להישג מדיני, אלא שהוא אף תבע מהדרג הנבחר להביא הישגים מדיניים כדי לאפשר את מרחב הפעולה הצבאי.³⁶

שלב ג – מ"דיאלוג בין־מדרגי" להסלמה

קריאת התיגר של הדיאלוג הבין־מדרגי על עקרון הכפיפות לדרג המדיני³⁷ איימה למוטט סופית את שיירי הברית הממלכתית. התרסתו של יעלון כלפי יוזמת ההתנתקות נתפסה על ידי הדרג הנבחר כפריקת עול וכחתיירה צבאית תחת אושיות יסוד דמוקרטיות.³⁸ אי־הארכת כהונתו סימנה את תגובת הדרג הנבחר לתפיסת הדיאלוג הבין־מדרגי. מהלך ההתנתקות, אף שנתקל בביקורת נוקבת מימין, זכה לאתרוג מצד הקבוצות הוותיקות.³⁹ תמיכתן הקלה על ראש הממשלה דאז אריאל שרון לסיים את כהונת יעלון וסימנה לפיקוד הצבאי את גבולות סובלנותו של הדרג הנבחר. אולם חשוב מכך, ההתנתקות סימנה עבור הימין הפוליטי את חשיבות הצורך בבניית עתודה שתתפוס עמדות כוח, לרבות בצבא, כדי להבטיח שפעולת הצבא תוכפף לאידיאולוגיה ולא־ינטרסים של השינוי שהתחולל בעקבות אובדן ההגמוניה הממלכתית.⁴⁰

האפיזודה הקצרה והעגומה של כהונת הרמטכ"ל דן חלוץ, שבה נערך ניסיון לרסן את הדיאלוג הבין־מדרגי,⁴¹ לא הועילה לשיקום היחסים. האקורדים הצורמים שלצלילים הסתיימה כהונתו חיזקו את תחושת הצבא כי קבלת מרות הדרג הנבחר לא מנעה את הטלת כלל האחריות לכשלי מלחמת לבנון השנייה על כתפיו. תפיסת הדיאלוג הבין־מדרגי המשיכה אפוא לאפיין את עמדת הצבא עד 2023. הדבר התבטא במהלכים, כמו גיבוש עמדה צבאית לעומתית לזו של הדרג המדיני בעניינים אסטרטגיים ותקשורה הישיר לציבור, החל מהתנגדות הרמטכ"ל גבי אשכנזי לתקיפה באיראן,⁴² עבור בפרסום אסטרטגיית

צה"ל 2025 בידי הרמטכ"ל גדי איזנקוט ב־2015 ו־2018,⁴³ וכלה בפרשת אלאור אזריה.⁴⁴ היחסים נצבעו בלעומתיות שהחריפה את השבר בקונצנזוס הממלכתי. עם זאת, ניכרו מאמצי ריסון, כפי שמעידה היענות איזנקוט לבקשת החנינה של אזריה.⁴⁵

הידרדרות לעימות גלוי ואובדן האינטרס לרסן אותו קשורים בהתהוותם של שלושה תהליכים מרכזיים שאתגרו בשנים האחרונות את עקרונות צבא האזרחים בו זמנית: (1) הפנמת התפיסה מימין בנוגע לחשיבות ביסוסו של המגזר בשורות הפיקוד הלוחם; (2) פיצול צבא האזרחים ל"צבא הייטק" המאויש על ידי הקבוצות הוותיקות, ולצבא הלחימה ביבשה והשיטור בשטחים, המאויש על ידי בני המגזר הדתי־לאומי וקבוצות פריפריה;⁴⁶ ו(3) שימוש אסטרטגי בקיטוב הפוליטי־חברתי כפלטפורמה לגיוס תמיכה פוליטית ולצבירת הון פוליטי.⁴⁷ התלכדות התהליכים הללו החריפה את העימות המדיני־צבאי, משום שלראשונה, ובפומבי, הדרג הנבחר לא חתר עוד לשימור הקונצנזוס "הממלכתי", אלא ביקש להציב לו חלופה.

הצבא ביקש להקהות את המחלוקת בינו לבין הקבוצות הוותיקות, באמצעות צמצום חיכוך עם הפלסטינים והפנייתן ליעדי שירות אטרקטיביים. ובה בעת, שאף הצבא לכוון ברית עם המגזר הדתי־לאומי, שכוחו הפוליטי התעצם.

הבידול המעמיק בין צבא ההייטק לצבא הלחימה ביבשה היה אמצעי מרכזי שנקט הצבא במאמציו לשמר את צבא האזרחים. הצבא ביקש להקהות את המחלוקת בינו לבין הקבוצות הוותיקות, באמצעות צמצום חיכוך עם הפלסטינים והפנייתן ליעדי שירות אטרקטיביים. ובה בעת, שאף הצבא לכוון ברית עם המגזר הדתי־לאומי, שכוחו הפוליטי התעצם. מגזר זה זיהה את עמדות הפיקוד הצבאי ביבשה כמנוף

להתבססות פוליטית.⁴⁸ ככזה היה המגזר הדתי-לאומי בעל פוטנציאל להציע שותפות חליפית לשיקום הטריאדה "הממלכתית", שכן הזדהה עם הזיקה ההדוקה בין הקרבה צבאית להקניית האזרחות, ואף ביקש להעמיק את הממלכתיות באמצעות עיגונה בהקשרים ניאולאומיים ואתנודתיים.⁴⁹ במהלכים אלה אף היה תמון פוטנציאל לבסס מחדש עמדה צבאית מרכזית, לדיאלוג נוח יותר עם הדרג הנבחר.⁵⁰

הניסיון למצות פוטנציאל זה בא לידי ביטוי בתפיסת ההפעלה לניצחון ובתוכנית הרב-שנתית "תנופה" שגיבש הרמטכ"ל אביב כוכבי. באמצעות רעיון "הקטלניות" שעמד בבסיס התפיסה, יצר הצבא מרחב תמרון גמיש להידברות, הן עם הדרג הנבחר והן עם קבוצות חברתיות המתנגדות לו. הקטלניות הוציעה משמעויות שהיו מקובלות באותה המידה על כל אחד מהצדדים הניציים. בשעה שהדרג הנבחר היה יכול להתהדר בהכרעה הקטלנית שהציע הצבא, כדי להיענות ללחצים פוליטיים ניציים שקראו להכבדת היד בשטחים, ההיבטים הטכנולוגיים שהיו גלומים בקטלניות דיברו לליבן של הקבוצות שביקשו להימנע מחיכוך גבוה בשטחים. באמצעות תפיסת הקטלניות היה יכול הצבא להציע לדרג הנבחר הבטחה לפעולה צבאית שתיראה נחושה בעיני הימין תוך כדי הימנעות מכניסה לעימות צבאי רחב וצמצום מחיריו. תפיסת הקטלניות הייתה יכולה אפוא לשכך את המשבר, משום שהציעה מענה חלקי לכל הצדדים בו. בעקבות מלחמת שבעה באוקטובר, זכה מכנה משותף זה לשם "הקונספציה", כינוי המשקף כיצד הפיכת "צבא האזרחים" לפלטפורמה לניהול הקונפליקטים האידיאולוגיים והחברתיים המעמיקים בישראל השפיעה על תפיסתו המבצעית של צה"ל.

שלב ד – "הקיטוב" כמעצב חליפי "לקונצנזוס הממלכתי"

ככל שהעמיקה התלות בין יציבות הקואליציה השלטונית לבין איתנות הברית בין הדרג הנבחר לבין הקבוצות האתנודתיות-לאומיות, גדל תאבונן של אלו לתשואה פוליטית, אזרחית וצבאית, ברוח חזון והאינטרסים שלהן. שרידות הקואליציה נעשתה תלויה יותר

יותר בהיענות לתביעותיהן של קבוצות אלו בנוגע לדפוסי פעולה צבאיים שישרתו את תפיסתם האידיאולוגית ביחס להכרעת האויב, לקדושת הטריטוריה ולחיזוק הזהות האתנו־דתית, בתמורה להתגייסותם ולהקרבתם. תהליך זה בא לידי ביטוי בתביעה חוץ־צבאית ופנים־צבאית להתאים את דפוסי הארגון והפעולה של הצבא לקו האתנו־לאומי־דתי.⁵¹ ואולם, לא רק שלמות הקואליציה הותנתה בהיענות לתביעות מגזריות. בואכה 2023, החל הדרג הנבחר לזהות את השימוש בקיטוב הפוליטי־חברתי בין קבוצות אלה לקבוצות הוותיקות כאמצעי מרכזי לחיזוק הקואליציה.⁵² בתנאים אלה, פוטנציאל הפשרה שהיה גלום בתפיסת ההפעלה לניצחון הלך ונשחק.

בשעה שהטריאדה של צבא האזרחים חרטה על דגלה את הרטוריקה של אחדות השורות (על אף מחיריה האסטרטגיים והחברתיים הלא מבוטלים),⁵³ אימץ הדרג הפוליטי ערב 2023 רטוריקה המנרמלת קיטוב, והוא אף נקט מהלכים שלטוניים שחידדו את ההבדלים בין "אנחנו" ו"הם". מהלכים אלו הביאו את עקרונות צבא האזרחים לסף קריסה. השתייכותם ל"אנחנו" או ל"הם" של חלקים משדרת הפיקוד הצבאית הבכירה, או אלה מקרבה שהשתלבו בפוליטיקה, הייתה אחד האמצעים המרכזיים לקיטוב. הדרג הנבחר עשה שימוש אינסטרומנטלי בהיוועצות הביטחונית עם הדרג הצבאי או בביקורת כלפיו כדי להצדיק קיטוב זה.

הספרות המחקרית העוסקת באתגור הדמוקרטיות בשנות האלפיים בידי הלכי שלטון פופוליסטיים וסמכותניים, לרבות בישראל, זקוקה עדיין לביסוס תיאורטי ואמפירי יסודי יותר.⁵⁴ אולם לא ניתן להתעלם מהשימוש בקיטוב הפוליטי־חברתי כאמצעי מרכזי באתגור זה.⁵⁵ יתרה מכך, על פי הספרות, רטוריקת הקיטוב מעניקה הצדקה אידיאולוגית להתערבות במעשה הצבאי על רקע מה שמוגדר "שיבוש דמוקרטי" – אי־עמידה של הדרג המקצועי ביעדים שהציב עבורו הדרג הנבחר. אובדן האמון בדרג הצבאי משמש נימוק לצורך בהשתלטות על מוקדי הכוח הצבאיים וביעור מגמות פרוגרסיביות מתוכם. מינוי קצינים המזוהים עם האידיאולוגיה השלטונית והתערבות בניהול עניינים מקצועיים

פנים־צבאיים הם אמצעים שתכליתם אינה החלשת הצבא,⁵⁶ אלא בראש ובראשונה העמקת הקיטוב.⁵⁷ אם בתגובה לכך נגרר הדרג המקצועי לעמדה שלפיה מוטלת עליו השמירה על נורמות דמוקרטיות, נוצר מאבק טעון בין הדרגים המאופייין בדינמיקה פתולוגית של "דיכוי-תגובה".⁵⁸

השימוש בקיטוב במהלך ניסיון הרפורמה המשפטית ב־2023, והאיום הנגדי להפסיק את ההתנדבות לצה"ל בשם השמירה על הדמוקרטיה, הדגימו היטב כיצד הפך הקיטוב חלופה לקונצנזוס הממלכתי. הקיטוב סדק את קיומו של "טוב כללי" משותף, ובכך חיסל את עקרונות צבא האזרחים והוביל למשבר אמון קשה לאיחוי בין הדרגים. ערב המלחמה, ולעתים אף במהלכה, ניצבו שותפי צבא האזרחים כיריבים והפיקוד הצבאי הבכיר הועמד ב"משפט שלמה" בין שתי הקבוצות המזינות את שני צבאותיו. הצדדים תלו בקיטוב את כשלי המלחמה, אולם כל אחד מהם ראה באחר את האחראי לכך שגולם הקיטוב קם על יוצרו וביטחון ישראל הופקר. במהלך המשבר הכבד והממושך שהמדינה נקלעה אליו מאז, **התהוותה רטוריקת הקיטוב כמעצבת הדומיננטית של יחסי הדרגים.**

השימוש בקיטוב במהלך ניסיון הרפורמה המשפטית ב־2023, והאיום הנגדי להפסיק את ההתנדבות לצה"ל בשם השמירה על הדמוקרטיה, הדגימו היטב כיצד הפך הקיטוב חלופה לקונצנזוס הממלכתי.

כאשר הקיטוב משמש מנגנון פוליטי מרכזי להישרדות השלטון או כלי מרכזי בניסיונות להחליפו, המשבר ביחסי הגומלין בין שני הדרגים קשה לגישור. רטוריקת הקיטוב מתודלקת במרחב הציבורי והתקשורתי באמצעות הכפשת המקצועיות ושיקול הדעת של שני הדרגים, הפקעת

האוטונומיה הצבאית, פוליטיזציה של הליכי המינוי, וזלזול בהסדרה הנורמטיבית והחוקית של הפעולה הצבאית, המואשמת בפרוגרסיביות יתר.⁵⁹ הדרג הנבחר חותר ל"הבעתה",⁶⁰ היינו לזריעת בעתה המיועדת למנוע מהדרג הביצועי למצות את סמכותו המקצועית ולכרסם בסמכות האחודה של שדרת הפיקוד. ההבעתה מכוננת מעגל קסמים: התערבות פוליטית בשורות הצבא מובילה לתגובה מצד הפיקוד הבכיר, אשר בתורה מצדיקה התערבות פוליטית נוספת. עדויות לכך ניתן למצוא בשרשרת העימותים בין הרמטכ"לים הלוי וזמיר לבין חברי הקבינט הביטחוני במהלך מלחמת שבעה באוקטובר ובהדלפתם המכוונת לציבור.⁶¹

כאילו אין די בכך, הקיטוב אף מחלחל לשורות הצבא. התהליך מוביל, מחד גיסא, לאימוץ דפוסי ריצוי מוטי שיקולים פוליטיים ואידיאולוגיים בקרב חלק ממפקדי הצבא.⁶² מאידך גיסא, חלק אחר מפתח זהות מקצועית כשומר סף של הדמוקרטיה, כפי שניכר למשל בנאום התוכחה של מפקד אוגדה 98 תא"ל דן גולדפוס במהלך המלחמה.⁶³ חלחול הקיטוב לשורות הפיקוד הצבאי מחליש עוד יותר את סמכותו המקצועית של הצבא, ומתבטא למשל בנטייתם של קצינים בכירים, בסדיר ובמילואים, לאתגר את סמכות הרמטכ"ל במהלך המשבר.⁶⁴

מה הלאה?

טענת המאמר הנוכחי – כי מקור השבר ביחסי הדרג הנבחר והדרג הצבאי נעוץ בתהליכי עומק פוליטיים וחברתיים בני ארבעה עשורים, שבמהלכם הומר הקונצנזוס "הממלכתי" בקיטוב – אינה נושאת בשורה בעניין שיקום יחסים אלה, והיא מרעידה את אמות הסיפים של המוסד הצבאי, אולי האחרון במדינה המתיימר לסמל אחדות לאומית.⁶⁵ בנקודת זמן זו, הקיטוב הפך לכוח הרסני שאינו מאפשר ליחסים המעוותים בין שני הדרגים לתקון. נראה כי, מבחירה או מכורח, שני הדרגים נתונים במעגל איווולת המלבה את המשבר. מצב זה עשוי להתפתח לכמה כיוונים אפשריים, שכבר ניתן לזהות סימנים מוקדמים להתהוותם.

כיוון ראשון: צבא מגזרי מזוהה פוליטית

ככל שילך ויעמיק הניכור בין הקבוצות הוותיקות לשלטון, עלולות קבוצות אלה לנטוש, אקטיבית או פסיבית, את השירות הצבאי. בעקבות זאת, לא רק שנתחים עצומים מהיכולת המבצעית ייגרעו, לפחות לזמן מה, אלא ששדרת הפיקוד הבכירה תיבנה על בסיס קבוצות האוחזות באידיאולוגיה מגזרית, דתית ולאומית מוקצנת, שיראו עצמן משרתות דרג נבחר התלוי בהן להבטחת שרידותו השלטונית. לתהליך זה השלכות מרחיקות לכת על התמיכה הציבורית בפעולה הצבאית, על מודל הצבא ועל תפיסת האזרחות בישראל.

כיוון שני: הסלמת ההתנגדות הצבאית לדרג הנבחר

היסטוריית היחסים בין הדרגים בישראל מלמדת שהסבירות לתרחיש זה נמוכה. אולם כאשר עוצמת ההתערבות של הדרג הנבחר בעניינים צבאיים וחילוקי הדעות בין שני הדרגים יגרמו לראשי הצבא לחוש פגיעה ממשית באחריותם לספק ביטחון ובמחויבותם לשלטון החוק ולנורמות הבין־לאומיות, עשוי המטה הכללי להפגין התנגדות חריפה יותר. התנגדות זו עשויה להתבטא בזעיר אנפין באי־ציות נקודתי, או להתרחב לצורות אקטיביות ופומביות יותר, עד כדי הפרה של הסדר הדמוקרטי. היכולת לשמר צבא אזרחים בתנאים אלה אינה דורשת להכביר מילים וכרוכה בתרחישי קיצון.

כיוון שלישי: התעשתות

אפשר גם ששני הדרגים יתעשתו ויתגייסו לבלימת המשבר. תפיסת האיום הקיומי החזקה המלווה את ישראל מאז הקמתה, שאף התעצמה במלחמת שבעה באוקטובר,⁶⁶ פעלה במשך שנים לריסון השסע הפנימי, כפי שמיטיבה לשקף ההתגייסות הלאומית במלחמה. התעצמות האיום עשויה להיות מלווה בהיערכות פוליטית שתביא להכרה במחירי הקיטוב ובמאמץ משותף למתנו. עם זאת, קשה להניח כי בעתיד הנראה לעין יהיה ניתן להשיב את עטרת "הממלכתיות" שעליה

התבסס צבא האזרחים במקורו, ליושנה. לכן נדרשת כבר עתה מחשבה עמוקה יותר על דפוסי הסדרת היחסים בין הדרגים במציאות פוליטית מקוטבת ומשוסעת, ואף ביסוסם בעתיד על הסכמה "מכילה דיה",⁶⁷ כחליף לקונצנזוס שנשחק בין שותפי "צבא האזרחים": המדינה, הצבא והקבוצות החברתיות.

הערות

- 1 עידית שפרן־גיתלמן, ואבישי בן ששון־גורדיס, "ישראל כץ, שר שפנוי להטריל את הצבא בזמן מלחמה, יכול לסיים אותה", **הארץ**, 26 במאי 2025 [קישור](#)
- 2 עמוס הראל, "את העסקה שעליה יוסכם השבוע אפשר היה לקבל כבר במרץ, בתנאים דומים", **הארץ**, 6 ביולי 2025 [קישור](#)
- 3 יוסי יהושוע, "הרמטכ"ל מנסה לתמרן בין הדרג המדיני לעם", *Ynet*, 21 במאי 2025 [קישור](#)
- 4 דניאל פרידמן, "האם הממשלה חותרת תחת הצבא? המאבק הפנימי שמסכן את ניהול המלחמה", **מעריב**, 4 במאי 2025; עמי רוחקס־דומבה, "התפטרות הרמטכ"ל: הזדמנות לממשלה לחמוק מחקירה", *ISRAEL DEFENSE*, 21 בינואר 2025
- 5 יגיל לוי, **מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות** (מאגנס, 2010); יגיל לוי, "רציונליות אינסטרומנטלית בשירות החשיבה הצבאית", בתוך **תנופה ותורפה - קריאות חברתיות בדוקטרינה הצבאית של ישראל**, עריכה: עפרה בן־ישי, יגיל לוי ורינת משה (פרדס, 2024), 45–69; קובי מיכאל, "כשהגנרלים לובשים חליפות: נתיבי הפוליטיזציה של צה"ל וחולשת הפיקוח האזרחי – מתהליך אוסלו למלחמת שבעה באוקטובר", אתר המכון לחקר יחסי חברה־צבא, 2025; קובי מיכאל, "אפילו", בתוך **תנופה ותורפה - קריאות חברתיות בדוקטרינה הצבאית של ישראל**, עריכה: עפרה בן־ישי, יגיל לוי ורינת משה (פרדס, 2024), 299–318; קובי מיכאל ושמואל אבן, "עקרונות השיח בין הדרג המדיני לדרג הצבאי בישראל – בעקבות מסמך אסטרטגיית צה"ל", **צבא ואסטרטגיה**, 8, 1 (2016): 16–33; גבי סיבוני וקובי מיכאל, "האיזון שהופר: המדרון החלקלק של יחסי דרג מדיני־דרג צבאי", **פרסומי מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון**, 11 בפברואר 2025.
- 6 סטיוארט כהן, "לקראת כפיפות יתר של צה"ל? שינוי מערכות היחסים בין הדרג האזרחי לצבא בישראל", **מערכות** 403–404 (2005): 8–21; עמיחי כהן־וסטיוארט כהן, "תמורות בתדמיתו החברתית של צה"ל: מ'כפיפות יתר' ל'פרגמנטציה'", אתר המכון לחקר יחסי חברה־צבא, 2025.
- 7 דני סטטמן, **ממלכתיות, 'הדתה' ודתיים בצה"ל**, מחקר מדיניות 139 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019).
- 8 James Burk, "Military Mobilization in Modern Western Societies," in *Handbooks of Sociology and Social Research*, ed. Giuseppe Caforio (Springer, 2006), 111–128; Morris Janowitz, "Military Institutions and Citizenship in Western Societies," *Armed Forces & Society* 2, 2 (1976): 185–204

- Ronald R Krebs, "The Citizen-Soldier Tradition in the United States: Has Its Demise Been Greatly Exaggerated?", *Armed Forces & Society* 36,1 (2009): 153–174; Charles Tilly, "War Making and State Making as Organized Crime," in *Bringing the state back in*, ed. Peter V. Evans, Dietrich Rueschemeyer and Theda Skocpol (Cambridge University Press, 1985), 169–191
- 9 יגיל לוי, (2021) מהו צבא אזרחים? **חברה, צבא וביטחון לאומי** 1, 9–31 ; Guy Ben-Porat, & Brian .S. Turner, (2011) Introduction: Contemporary Dilemmas of Israeli Citizenship. In: Guy Ben-Porat and Bryan S. Turner (Eds.), *The Contradictions of Israeli Citizenship: Land Religion and State* (pp. 1–22). Routledge
- 10 Yoram Peri, "The Political–Military Complex: The IDF's Influence Over Policy Towards the Palestinians Since 1987", *Israel Affairs* 11, 2 (2005): 344–324
- 11 יורם פרי, "דפוסי הזיקה של צה"ל למערכת הפוליטית בישראל", בתוך **מלחמת בררה**, עריכה: יוסף אלפר (הקיבוץ המאוחד, 1985), 31–55.
- 12 ר' מיכאל ואבן, הערה 5.
- 13 גבריאל שפר, **הרשת הביטחונית הישראלית והשפעתה**. נייר שהוצג במסגרת ערב העיון "בין צבאיות למדינאיות בישראל" (2008) שנערך בתל אביב לרגל השקת ספרו של ד"ר קובי מיכאל.
- 14 ר' עדויות ישראל גלילי, יגאל אלון ואבא אבן בוועדת אגרנט. עדויות בפני ועדת אגרנט, ועדת החקירה הממלכתית לחקר מלחמת יום הכיפורים (ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון) 1973–1975.
- 15 Uri Ram, "Between Colonialism and Consumerism: Liberal Post-Zionism in the 'Glocal' Age", in *Ethnocracy and glocality: New perspectives on society and space in Israel*, ed. Uri Ram and Oren Yiftachel (Negev Center for Regional Development, Ben-Gurion University, 1999): 41–100
- 16 ג'קי חוגי, "גם ב'73' האשימו הפוליטיקאים את הצבא במחדלים שאותם יצרו בעצמם", **מעריב**, 11 באוגוסט 2023.
- 17 ערן אלדר, **אחרי 77'** (הקיבוץ המאוחד, 2025).
- 18 שלמה סבירסקי, "1967: תפנית כלכלית מדינית בישראל", בתוך **עיונים בתקומת ישראל- חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי**, עריכה: אבי בראלי, דניאל גוטווין וטוביה פרילינג (אוניברסיטת בן־גוריון ומכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, 2005), 91–116.
- 19

- 20 יואב פלד, "מורשת שרון", **המרחב הציבורי** 9 (2015): 9-30.
- 21 Samuel P Huntington, *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations* (Vintage Books, 1959)
- 22 אלוף הראבן, "יחסי הגומלין בין החברה הישראלית לצה"ל: האם הכוח מרכזי בזהותנו?", **מערכות** 287 (1983): 40-42.
- 23 זכי שלום ויועז הנדל, "מאפייניה הייחודיים של אינתיפאדה II במערכות ישראל", **צבא ואסטרטגיה** 3, 1 (2011): 15-24.
- 24 יהודה וגמן, "מלכוד העימות המוגבל", **מערכות** 385 (2002): 68-77.
- 25 איל בן-ארי ומיטל עירן-יונה, "פעילות צבא בתווך אזרחי: קונפליקטים היברידיים, לוגיקות מעורבות", בתוך **היבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים של פעולת הצבא בתווך אזרחי**, עריכה: מיטל עירן-יונה ואייל בן-ארי (במחנה, 2013), 6-86.
- 26 עמוס הראל, **תדע כל אם עבריינה: קווים לדמותו של צה"ל החדש** (כנרת זמורה ביתן, 2013).
- 27 לב גרינברג, **שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל 1992-2006** (רסלינג, 2007).
- 28 יהודה בן מאיר, "הנסיגה מלבנון והזירה הפנים ישראלית", **עדכן אסטרטגי** 1, 3 (2000): 14-16.
- 29 ר' כהן, 2006, הערה 6.
- 30 קובי מיכאל, "הידע הצבאי כבסיס להסדרת מרחב השיח וחלולשת הפיקוח האזרחי במציאות של עימות מוגבל", **מערכות** 403-404 (2005): 44-47.
- 31 Kobi Michael, "The Israel Defense Forces as an Epistemic Authority: An Intellectual Challenge in the Reality of the Israeli-Palestinian Conflict", *Journal of Strategic Studies* 30, 3 (2007): 421-446
- 32 גרשון הכהן, "המצביא והתכנון המערכתי - בין הנדסה לארכיטקטורה", **מערכות** 376 (2001): 10-15.
- 33 משה (בוגי) יעלון, **דרך ארוכה קצרה** (ידיעות אחרונות וחמד, 2005).
- 34 ר' הערה 33.
- 35 עדותו של יורם טורבוביץ, ראש המטה של רוה"מ, הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006: ועדת וינוגרד, (27 בדצמבר 2006), 7-9.
- 36 עדותה של ציפי לבני, שרת החוץ, הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006: ועדת וינוגרד, (23 בינואר 2007), 50.

- 37 עקיבא ביגמן, "צבא ההכלה של יעלון, **מידה**, 2 באוקטובר 2014.
- 38 מיקי אהרונסון־רוזין, "ניהולה של מלחמה נמוכת עצימות, **מערכות** 390 (2003): 73–72.
- 39 נחום ברנע, "שרון מתנתק, העיתונות מתחברת, **העין השביעית**, 1 במאי 2004.
- 40 ענת רוט "משבר הממלכתיות: תכנית ההתנתקות וההתמודדות עם המשבר האמוני שיצרה", **ספר עמדו"ת ו: ממשבר לצמיחה** (2014): 289–314; Shlomo Fischer, *Expressivist Religious Zionism - Modernity and the Sacred in a Nationalist Movement* (Taylor & Francis, 2024)
- 41 עדות הרמטכ"ל דן חלוץ, הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006: ועדת ינוגרד, (מ' 28 בינואר 2007), 5–7, 55, 65–66.
- 42 גילי כהן, "נתינה וברק הורו להתכונן לתקיפת איראן ב־2010; דגן ואשכנזי התנגדו", **הארץ**, 14 בנובמבר 2012.
- 43 מאיר אלרן וקובי מיכאל, "חריגות ביחסי דרג מדיני־דרג צבאי בעידן של חוסר יציבות פוליטית: משמעויות ודרכי פעולה לתיקון", **עדכן אסטרטגי** 24, 4 (2021): 64–70.
- 44 אמיר בוחבוט, "סוף כהונת איזנקוט: הרמטכ"ל שהניח פטיש על הראש של איראן", **וואלה**, 4 בינואר 2019.
- 45 יואב זיתון, "הרמטכ"ל הכריע: מאסרו של אלאור אזריה יקוצר ב־4 חודשים", *Ynet*, 27 בספטמבר 2017.
- 46 גיא חזות, **צבא ההייטק וצבא הפרשים – כיצד ויתרה ישראל על צבא היבשה** (משרד הביטחון, 2024); יגיל לוי, "שני צבאות בצה"ל", **הארץ**, 28 במרץ 2016.
- 47 Hakki Taş, "Populism and Civil–Military Relations" *Democratization* 31, 1 (2024): 70–89
- 48 יועז הנדל, **בארץ לא זרועה - מסע ישראלי** (משכל, 2015); תמר הרמן ואח', **דתיים? לאומיים! המחנה הדתי־לאומי בישראל 2014** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015).
- 49 אשר כהן, "קדושת הממלכתיות: ממלכתיות בין שתי משמעויות", בתוך: **כ"א מחשבות על ממלכתיות ישראלית**, עריכה: תמר הרמן וערן שיק (למדא, 2023): 33–42.
- 50 עפרה בן־ישי, "מה בין הדוקטרינה הצבאית למחקר החברתי?", בתוך **תנופה ותורפה - קריאות חברתיות בדוקטרינה הצבאית של ישראל**, עריכה: עפרה בן־ישי, יגיל לוי ורינת משה (פרדס, 2024): 21–43.

- 51 יגיל לוי, **יורים ולא בונים: המיליטריזציה החדשה של ישראל בשנות האלפיים** (למדא, 2023).
- 52 כפי שעלה ממאמרי דעה בתקשורת. ראו למשל יורם יובל, "אדוני ראש הממשלה, נכשלת", *Ynet*, 27 בנובמבר 2020.
- 53 סמי סמוחה, "הבעייתיות של הממלכתיות בישראל", בתוך: **כ"א מחשבות על ממלכתיות ישראלית**, עריכה: תמר הרמן וערן שיף (למדא, 2023): 93–105.
- 54 Michael W. Bauer, "Strategies for Democratic Public Administration in an Era of Populism" - הדברים על ישראל עלו בהרצאה של באואר "על אתיקה של מגזר ציבורי בתקופה של נסיגה דמוקרטית" שניתנה במסגרת הפורום הישראלי ללימודי המודיעין (IFIS) ב-27 מאי 2025.
- 55 ספיר פז ונדב דגן, "שומרי הסף או שומרי השלטון? ההשתלטות על רשויות האכיפה והביטחון", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 4 בנובמבר 2024.
- 56 ר' הערה 47.
- 57 Matthew Day, "Mass Exodus of Polish Army's Top Ranks in Protest over Political Interference from Government", *The Telegraph*, February 17, 2017
- 58 Michael W. Bauer, "Public Administration Under Populist Rule: Standing Up Against Democratic Backsliding", *International Journal of Public Administration* 47, 15 (2024): 1019–1031
- 59 יניב קובוביץ' וחן מענית, "כך אסר על הפצ"רית להשתתף בכנס לשכת עורכי הדין, בניגוד לעמדת הרמטכ"ל", **הארץ**, 25 במאי 2025; Guy Ziv, "Civil-military Relations in the Age of Populist Nationalism: The Case of Israel", *Political Science Quarterly* 139, 1 (2024): 1–20
- 60 Michael W. Bauer et al., "Introduction: Populists, Democratic Backsliding, and Public Administration", in *Democratic Backsliding and Public Administration: How Populists in Government Transform State Bureaucracies*, ed. Michael W. Bauer et al., (Cambridge University Press, 2021), 1–21
- 61 ר' הערה 2.
- 62 אבי אשכנזי, "אחרי שאלוף פיקוד דרום יניב עשור עורר סערה – הרמטכ"ל אייל זמיר צריך לומר לו מילה אחת", **מעריב**, 13 במרץ 2025.
- 63 יואב לימור, "דברי תא"ל גולדפוס – צלצול השכמה להנהגה", **ישראל היום**, 14 במרץ 2024.

- 64 יואב זיתון, "מרכבות לשום מקום: העדויות שבדרג הפוליטי דרשו לצנזר", *Ynet*, 18 ביולי 2025.
- 65 Maria Vivod, "Book Review Guy Ziv (2024) Netanyahu vs the Generals: The Battle for Israel's Future, Cambridge University Press", *Security and Defence Quarterly* 49, 1 (2025): 120–123
- 66 תמר הרמן, ליאור יוחנני, וירון קפלן, "סקר ספטמבר 2024: שנה לאירועי 7 באוקטובר ומלחמת "חרבות ברזל", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 7 באוקטובר 2024.
- 67 Robin Luckham and Tom Kirk, "Security in Hybrid Political Context: An End-user Approach," *JSPR*, 2 (2012)